"BOŞLUKLARIN TANRISI" KAVRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hasan ÖZALP[*]

Tanrının varlığıyla ilgili tartışmalar felsefenin en temel ve kompleks problemlerinden biridir. Tanrının varlığını reddeden ateist düşünürler bile konuyu büyük bir ciddiyetle ele alarak anti-tezler oluştururlar. Dahası tanrının varlığını reddetmeyi, zımnen tanrıyı kabul etmek gibi bir ironiden hareketle Mantıkçı Pozitivistler 'tanrıyı ispatlamak kadar reddetmenin de anlamsızlığına' dikkat çekmişlerdir. Ancak her halükarda tanrı, tartışmanın temel konusudur. Tanrının varlığını ispatlamaya çalışan düşünürler ise genellikle ya tanrının doğrudan zatından hareketle ontolojik argümanı, ya da eylem ve tecellilerinden hareketle teleolojik delili veya evrenden hareketle kozmolojik argümanları öne sürmüşlerdir. Tanrının ilim, kudret ve hikmet sıfatlarına göndermeler yapan bütün bu rasyonel delillendirmelere rağmen yine de inananlar tanrının büyük bir gizem ve gizlenmişliğe sahip olduğunu düşünürler. Bunun gerekçesi ise tanrının sıfatlarının büyüklüğü ve derinliğidir. Bu derinlik ise kendini evrende (veya doğa ve insan) gösterir. Şöyle ki hem tanrı hem de evren bilinmezliklerle ve gizemlerle doludur. Evrene ait bu gizem ve bilinmezlikler insan aklı ve insan aklının ürünü olan felsefe ya da bilimin çözemeyeceği derinliktedir. Öyleyse insan aklını aşan bir gerçeklik vardır veya insan aklı tarafından doldurulamayan boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklar insan aklı ve onun ürünleri tarafından doldurulamıyorsa onu dolduran nihaî bir gerçekliğin olması gerekir ki bu tanrıdır.

İşte bu noktada tanrı, bilinmezlik ve gizem gibi irrasyonel kavramlarla insan zihninin ilgi ve araştırma sahasına girmektedir. Tanrının mükemmel anlamda bilinmezliği bizim araştırmamızın konusu değildir. Biz bu çalışmada daha çok evrenin bilinmezliği ve bunun tanrıyla ilişkisini incelemeye çalışacağız. Aklın ve bilimin açıklayamadığı yerleri tanrının varlığına delil göstermeyi ifade eden "Boşlukların tanrısı" (god of the gaps) kavramı da böyle bir düşüncenin ürünüdür. Bugün modern bilim ve din ilişkisini rasyonel olarak açıklamaya çalışan bazı araştırmacıların müracaat ettikleri bu kavramı ve bu kavramın İslâm düşüncesindeki yerini inceleyeceğiz.

---

[*] Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yrd. Doç. Dr.

1. Kavram ve Tarihçe

"Boşlukların Tanrısı" kavramı XIX. yüzyılda Evenjalist araştırmacı Henry Drummond (1851-1897)*"İnsanın Yükselişi" (The Ascent of Man)* isimli eserinde kullanmıştır. Drummond bu kavramı neredeyse bugünkü anlamına yakın bir algıyla sunmuştur. O, doğada insan zihninin tanımlayamadığı ve ancak tanrı tarafından doldurulan gerçekliklerin olduğuna dikkat çekmekteydi veya öyle varsayıyordu. Boşlukların tanrı tarafından doldurulduğunu ifade eden Drummond, bilimden ve bilimsel araştırma ruhundan da kopmuyordu.

> "Boşlukları- gelecekte tamamıyla tanrı tarafından doldurulacak boşlukları- araştırmak için doğayı ve bilim kitaplarını durmaksızın tarayan saygın beyinler vardır. Tanrı boşluklarda yaşıyormuşçasına." [1]

Alman İlâhiyatçı Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), *"Tanrı Mahkûmu: Hapishaneden Mektuplar ve Risaleler"(Prisoner For God: Letters And Papers From Prison)* adlı eserinde bu kavramın tanrıyla ilgili epistemolojik sapmalara neden olacağına dikkat çekmekte ve tanrının doğayla ilişkisinde "geçici bir ara neden" olarak değil de yaşamın özünde aranması gerektiğini vurgulamaktadır. Onun kavram üzerine yaptığı bu değerlendirme daha göreceğimiz üzere aslında kavrama yöneltilen en temel eleştiridir.

> "Tanrıyı bilgimizin eksikliğini geçiştirmek (to use God as a stop-gap) için kullanmak ne kadar da yanlış. Eğer gerçekten bilginin sınırları gittikçe geriye atılıyorsa (-ki bu kaçınılmaz), o zaman Tanrı da bu sınırlarla birlikte geriye atılıyor ve bu yüzden sürekli gerileme halinde. Tanrıyı bildiklerimiz içerisinde aramalıyız, bilmediklerimizde değil. ..Tanrı geçici bir tedbir değildir. O (bilgiye ait) kaynaklarımızı kaybettiğimizde değil yaşamın merkezinde aranmalıdır"[2]

Bonhoeffer bu pasajın öncesinde ve sonrasında tanrının ve tanrı hipotezinin fiziksel dünyada ikincil nedensel (fail ve maddî) olarak kullanılmasındaki tehlikeye dikkat çekmektedir. Bonhoeffer'a göre bilim ilerledikçe boşluklar azalacaktır. Dawkins'in de dikkat çektiği gibi tanrıya ait alan gittikçe daralacak ve nihayetinde "tanrı, görevsiz ve sığınaksız kalma tehdidiyle karşı karşıya kalacaktır."[3] Bunun en tipik örneği ise Antik Yunan düşüncesindeki 'makine tanrı' (deus ex machina) anlayışının benzeridir; fakat aynı değildir.[4] Aristoteles'den beri var olan dört neden (fail, maddî, formal ve ereksel) problemi üzerine modern

1 Henry Drummond, *The Ascent of Man,* New York: James Pott& Co. Pub., 1908, s. 333.

2 Dietrich Bonhoeffer, *Prisoner For God:Letters And Papers From Prison,* The Macmillan Company., Newyork 1959, s. 142.

3 Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* Çev. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin, Kuzey yay., İstanbul 2007, s. 122.

4 Ernest Simmons, "God of the Gaps", *Encyclopedia of Science and Religion* ed. in Chef: J. Wentzel Vrede van Huyssteen, Thomson&Gale., Macmillan 2003, s. 383.

dönemde tanrı-doğa ilişkilerinin yeniden tanımlanması söz konusudur. Bu teoride insanın fizik, kimya ve biyolojiye dair bir kısım bilgileri vardır ancak gerçekte fiziksel, kimyasal ve biyolojik mekanizm daha farklı olabilir. Ancak bu mekanizmin gerçek bir varlığı yoktur. Tanrı mekanik sistemlerin arkasındaki büyük mekanikçidir.[5]

"Boşlukların Tanrısı" kavramı tarihsel geçmişine rağmen Charles A. Coulson'ın (1910-1974) *"Bilim Ve Hıristiyan İnancı" (Science and Christian Belief)* adlı kitabıyla tartışmaların odağında yer almaya başlamıştır. Charles A. Coulson bu eserinde boşlukların tanrısını eleştirmekteydi.

> "Bilimin başarısız olduğu stratejik yerlerde devreye girecek 'boşluklar tanrısı' yoktur ve bunun sebebi şudur ki bu tarz boşlukların kaçınılmaz küçülme alışkanlığı (habit of shrinking) vardır."[6]

Coulson'ın kaygısı tanrının epistemolojik açıdan indirgendiği ve eylemleri açısından sınırlandırıldığıdır. Ona göre böyle bir tanrı algısı tanrıyı indirgemekte ve âdeta küçümsemektedir.

Özellikle 1990'lardan sonra bu kavram, kuantum belirsizliklerinde olduğu gibi tanrının bilinen fiziksel ve biyolojik yasaları ihlâl etmeden doğa yasalarına nasıl müdahil olduğu konusunu incelemek için kullanılmaya başlandı. Bu tartışma tanrı-doğa ilişkilerinde ilâhî faaliyetin (divine action) nasıl olacağına dair yeni teorilerin geliştirilmesine etki etti. Bunlardan bazıları, aşağıdan yukarıya (bottom-up) neden olarak (Robert John Russell) tanrıya karşı yukarıdan aşağıya (top- down) neden olarak (Arthur Peacocke) tanrı, ikna edici olarak tanrı (John Cobb, David Griffin), sisteme enerji dahil etmeksizin bilgi aktarıcı olarak tanrı (John Polkinghorne), kendisini sınırlayan tanrı (W. H. Wanstone) gibi teorilerdir.[7]

Tanrı-doğa ilişkilerini açıklayan bu teorilerin geri planın da ise evrene ait fiziksel gerçekliğe din açısından mı yoksa bilim açısından mı bakılacağına dair bir perspektif algısı yatmaktadır. Evrenin fiziksel realitesine ilişkin bilimsel bakış açısı şu açıklamaya bağlanmaktadır:

i. Tanrı tam olarak mantıksal tutarlılıkla tanımlanamamıştır.
ii. Tanrı gizemlidir (akılla kavranılamaz) ve hiçbir zaman bilimsel olarak test edilememiş ve ölçülememiştir.
iii. Tanrı hipotezi bize cevaplardan çok sorular üretmektedir.
iv. Muhtemelen bilim bir gün tanrıyı referans göstermeden bilinmeyen soruları cevaplayacaktır.

5 Richard H. Bube, "Man Come of Age: Bonhoeffer's Respoense To The God of The Gaps", *Journal Of The Evangelical Theological Society,* vol: 14, 1971, s. 207.

6 Charles Alfred Coulson, S*cience and Christian Belief,* Oxford University Press., Oxford 1958, s. 20.

7 Simmons, *a.g.e.*, s. 384.

Önermelerin ifade etmek istediği gerçek tanrının ve evrenin bilinemez niteliklerinin olduğu ancak bilimin deney ve gözlem yöntemiyle evrendeki bir kısım gizemleri çözebileceğidir. Oysa tanrı ve tanrı yoluyla evren hiçbir zaman çözülemeyecektir. En masum ifadeyle spekülasyonlar hiçbir zaman bitmeyecektir. Bilimsel araştırma ve ilerlemenin doğadaki bütün bilinmezlikleri ve gizemleri çözeceğine dair en tipik örneği evreni determinist bir makine şeklinde tasavvur eden Laplace'ın Cini (Laplace's Demon)'dir. Bu teoride Laplace (1749-1827) şöyle düşünmektedir:

> "Biz evrenin şuan ki durumunu geçmişin sonucu ve geleceğin nedeni olarak düşünülebiliriz. Bir an için evreni, tüm güçlerini ve varlıkların konumlarını algılayabilen bir canlı olduğunu düşünürsek ve bunun bu verileri de inceleyebileceğini de varsayarsak aynı anda evrendeki en büyük varlıklardan en küçük atomlara kadar her şeyi hesaba katarak bir hesap yaparsa hiçbir şey belirsiz değildir ve gelecekte aynı geçmiş gibi onun gözlerinin önündedir."[8]

Laplace'ın bu teorisine göre bütün olasılıkları hesaplayan bir cinin bilemeyeceği şey yoktur. Bahsi geçen cin aslında geleceğin determinist ve maddeci bilimidir. Laplace, Willam Ocham'ın (1288-1348) usturasında olduğu gibi doğaüstü bütün nedensellikleri yok saymaktadır. Örneğin Laplace'ın yazdığı astronomi kitabını inceleyen Napolyon, "Tanrı gökyüzü mekaniği denkleminin neresindedir?" diye sorduğunda Laplace: "Bayım bu hipoteze ihtiyacım yok benim." der.[9] Bilimi ve bilimsel yöntemi merkeze alan ve dini nerdeyse tamamen dışlayan bu teoriye alternatif diğer teori ise kuantum temelli bilimsel araştırmaları referans gösteren ve doğa yasalarına felsefî ve teolojik bir yaklaşım ortaya koyarak dini merkeze alan önermelerdir. Bu yaklaşımın zihinsel geri planında şu önerme vardır:

i. Evrende hala çözülememiş bir kısım bilinmezlikler vardır.
ii. Bilim kendi yöntemiyle bunu çözememiştir.
iii. Test edilememek rasyonel olmamak anlamına gelmez (Rasyonel bir gerçeklik her zaman test edilemeyebilir).
iv. Bilim bir açıklama yapamıyorsa dinin rasyonel açıklamasına tabi olmalıdır ki bu açıklama tanrıdır.

8 Pierre Simon Marquis de Laplace, *A Philosophical Essays on Probabilities,* Translated six French edition by Frederich Wilson Truscott and Frederich Lincoln Emory, John Wiley&Son., New York 1902, s. 4.

9 William Dembski, "Üçüncü Tür Açıklama: Bilimlerdeki Zeki Tasarım Kanıtlarının Saptanması", *Tasarım,* Yazarlar: Michael J. Behe, William A. Dembski, Stephen Meyer, Çev. Orhan Düz, Gelenek yay., İstanbul 2004, s. 21.

Bu yaklaşım bilimi dışlamamakla birlikte bilime alternatif ya da paralel rasyonel bir açıklama sunmaktadır. Bilim ve din arasında uzlaşmacı bir yaklaşım ortaya koymaya çalışan bu yaklaşıma teologlarla birlikte bilim insanlarından bir kısmı da sıcak bakmakta ve tanrının varlığını ispatlama yöntemi olarak kullanılmaktadır. Çünkü kuantum araştırmaları açıkça evrende bilim tarafından açıklanamayan bir kısım belirsizliklerin bulunduğunu göstermektedir. Şayet bilim bunları belirleyemiyor ve bu belirsizliklerine rağmen fiziksel dünya kaosa sürüklenmeden belirli bir tutarlıklıkla işleyişini sürdüyorsa bunun en muhtemel nedeni tanrıdır. Boşlukların tanrısı, evrende veya doğa yasalarındaki açıklanamayan ontolojik ya da epistemolojik bilinmezliklerin tanrı tarafından bilineceğini veya doldurulabileceğini varsayan bir argümandır. Bu teoride önce belirsizlikler belirlenir sonra bunlar tanrı tarafından doldurulur.

2. Kuantum Araştırmalarındaki Belirsizlikler

Boşlukların tanrısı kavramı modern dönemde daha çok kuantum araştırmalarında aranmaktadır. Şöyle ki temellerinde determinizmin bulunduğu çağdaş fizik Newton'un mutlak uzay ve zaman kavramlarını esas almaktaydı. Ancak Einstein, zaman ve mekânın birbirinden bağımsız düşünülemeyeceğini ve evrenin yapısının madde ve enerjiyle açıklanabileceğini ifade eden görelilik teorisini geliştirdi.[10] Genel olarak zaman, mekân, enerji ve madde üzerine yeniden düşünmemizi sağlayan Einstein'ın görelilik kuramı yine de Newton fiziği gibi determinist bir yapıya sahipti.[11] İndirgemeci olan Newton fiziğine göre evren hareket halindeki parçacıklardan oluşmaktaydı. Bu sebeple de sisteme ait en küçük parçanın hareketinin tespitiyle sisteminin tamamının tasvir edileceği varsayılıyordu. Determinizm ve indirgemeci yaklaşımın hâkim olduğu bilimsel araştırmalarda evrendeki her şey bilim tarafından anlaşılıyor ve tespit ediliyordu. Evrenin genel işleyişi içerisinde boşluk yoktu. Varsa da bu boşluklar bilim tarafından dolduruluyordu.

Özellikle son yarım asırlık araştırmalarda bilim, evrendeki (ya da doğada) boşlukları doldurmak yerine bilinmezlikleri daha da artırdı. James Jeans 1930'lu yıllarda evrenin genel deterministik işleyişine yönelik kaygıyı şöyle dile getirmektedir: "Evren büyük bir makineden ziyade büyük bir düşünce gibi görülmeye başladı. Zihin çok geçmeden madde alanının tesadüfî bir davetsiz misafiri olarak ortaya çıktı."[12] John Wheeler'a göre ise evren, gözlemci tarafından yaratıl-

10 Werner Heisenberg, *İdealizm: Determinizmden Olasılığa Doğru Fizik ve Felsefe,* Çev. M Yılmaz Öner, Belge yay., İstanbul 2000, s. 147.

11 Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi,* Çev. Gülen Aktaş, 3. Bsk,. Say yay., İstanbul 1993, s. 44-45.

12 Ian G. Barbour, *Bilim ve Din Çatışma-Ayrışma-uzlaşma,* Çev. Nebi Mehdi, Mubraiz Camal, İstanbul 2004, s. 112-113.

maktaydı ve gözlem süreci, gözleneni etkilemekteydi. Eddington, tüm bilgileri insan zihninin yarattığını varsayarak; kumsaldaki ayak izlerini takip ettiğimizi ve sonunda ayak izlerinin kendimize ait olduğunu anladığımızı yani zihnin daha önce doğaya yüklediği şeyleri ondan geri aldığını varsayıyordu. Kuantum fizikçilerine göre de durum buna paraleldir.[13]

20. yy. başlarında Max Planck maddenin parçalardan değil de "quanta" adı verilen ayrı dalga paketleri halinde aktığını ileri sürdü. Atom teorisini ortaya koyan Niels Bohr, bu modele göre elektronları resmedebiliyordu. 1905 yılında Einstein, Planck'ın bu teorisinden hareketle ışıktaki enerjinin kuanta veya foton olarak isimlendirilen paketler halinde taşındığını ileri sürdü. Meşhur "çifte-yarık deneyi" atom altı seviyede tespit edilen yeni bir soruna ışık tutmaktaydı. Bu deneyle klasik mantıktaki 'üçüncü halin imkânsızlığını' tartışmaya açılmaktaydı. Çünkü çifte yarık deneyine göre, ışık bazen parçacık bazen ise dalga gibi davranmaktaydı ve her iki iddiayı doğrulayan deneyler mevcuttu.[14] Ancak 1920'de atomlardaki enerjilerin farklı seviyelerini açıklayan Erwin Schrödinger ihtimaliyet dalgalarının bileşik bir örneğini ortaya koyduğu kuantum teorisinin dalga denklemini formüle etti.[15] Bilim insanları yeni bir sorunla karşı karşıyaydılar. Çünkü Bohr modelinde kolayca görünebilen elektronlar atom altı seviyedeki kuantum teorisinde kesinlikle resmedilemiyorlardı. Dahası kuantum atomu, klasik fiziğin mutlak kabullerinin aksine, 'gözlemle erişilemez ve günlük donanımlarla tasavvur edilemez, zaman, mekân ve nedensellik' gibi klasik fizik kavramlarıyla tutarlı olarak tanımlanamazdı.[16] Bohr'un, atom altı parçacıkların düzenli hareket etmediği yönündeki ısrarı üzerine Einstein, evrenin düzenine ve mekanik işleyişine açıkçası determinist yapısına olan güveninden dolayı *"Tanrı zar atmaz." (God dosen't play dice)* demişti.[17] Bohr'un gençliğinde Kierkegard'ın bireye vurgu yapan felsefesini okuduğu ve bunun etkisinde kaldığını ve bunu da kuantum teorisine yansıttığına dikkat çekenlerde vardır.[18] Sürecin devamında ise, Werner Heisenberg, *belirsizlik ilkesini* ileri sürdü. Heisenberg'in belirsizlik ilkesine göre, bir elektron veya parçacığın konumunu tespit ederken hızından, hızını tespit ederken de konumundan uzaklaşılmaktaydı.[19]

13 Arthur Eddington, *The Nature of the Physical World,* Cambridge University pres., Cambridge 1958, s. 278.

14 Roger Penrose, *Fiziğin Gizemi: Kral'ın Yeni Usu,* Çev. Tekin Dereli, Ankara, 2000, s. 103-104; Şevki Işıklı, *Kuantum Felsefesi: Postmodern Bilimin Doğuşu,* Ankara 2012, s. 37-57.

15 Barbour, *a.g.e.,* s. 98.

16 Barbour, *a.g.e.,*s. 99.

17 Nicholas Saunders, *Divine Action and Modern Science,* Cambridge 2002, s. 97.

18 J. Hedley Brooke, *Science and Religion,* Cambridge 1991, s. 333.

19 Barbour, *a.g.e.,* s. 99.

Evrenin bu kadar bilinmez ve gizemlerle dolu olması bilim insanları tarafından nasıl açıklanmaktadır? Elbette bu sorunun hem materyalist hem de teistik cevabı bulunmaktadır. Yine de salt bilimsel perspektifle atom altı seviyedeki kuantum belirsizlikleri farklı kategorilerde ele alınmaktadır. Boşlukların tanrısı argümanının oluşmasını sağlayan ve bu şekilde tanrıya bir faaliyet alanının açılmasına etki eden boşluklar nedir? sorusunu cevaplamaya çalışalım. Barbour belirsizliğe (boşluğa) etki eden faktörleri üç başlık altında toplamaktadır.

İnsan Bilgisizliğinden Kaynaklanan Belirsizlik (*uncertainty as human ignorance*): Bu yaklaşıma göre belirsizlik, insan bilgisinin doğal sistemlerin işleyişi hakkında tam bir bilgiye sahip olmayışından kaynaklanmaktadır. Einstein ve Planck'i de içine alan bir azınlıktan oluşan fizikçiler, atom altı seviyede belirsizliğin aslında nedensel ve deterministik olduğunu bizce belirsiz gibi görünen kuantum mekaniğindeki belirsizliklerin bizim hâlihazırdaki bilgisizliğimizden veya yetersiz bilgimizden kaynaklandığını iddia etmektedirler.[20] Bu görüşte olan bilim insanlarına göre evren deterministtir. Aslında bilinmeyen bir şey de yoktur. Sadece biz henüz olanları kavrayamıyoruz. Hatta Einstein, "Kuantum teorisindeki başlangıçta var olan başarı beni temel zar atma fikrimden vazgeçiremez." diye görüşünü yinelemiştir.[21]

Deneysel ve Kavramsal Sınırlamalardan Kaynaklanan Belirsizlik *(uncetainty as experimental and conceptual limitations):*Çoğunluğunu fizikçilerin oluşturduğu bir kısım düşünürler ise, belirsizliğin zamansal bilgisizliğimizden değil atomsal dünyanın kesin bilgisinin temel bir sınırlandırmayla sürekli olarak engellediğini iddia etmektedirler.[22]

Doğadaki Zorunsuzluk Olarak Belirsizlik (*uncertainty as indeterminacy in nature)*: Heisenberg'e göre belirsizlik yetersiz bilgimizden ve sınırlamalardan değil doğanın nesnel bir özelliğinden *(an objective feature of nature)* kaynaklanmaktadır.[23] Doğa olayları arasında zorunlu bir nedenlilik yoktur. Heisenberg ve onunla birlikte aynı görüşü savunanlar doğa yasalarının zorunsuzluğunu savunurlar.

Kuantum teorisi ve Heisenberg'in belirsizlik ilkesinden hareketle elde edilen deneysel sonuçlara göre gözlem, gözlemciden etkilenmekteydi. Yani aynı

20 Ian G. Barbour, *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues (A Revised and Expanded Edition of Religion in Age of Science),* New York 1997, s. 171; Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı,* İstanbul 2010, s. 69.

21 Barbour, *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues,* s. 171.

22 Barbour, *a.g.e.,* s. 172.

23 Roland Omnés, *Quantum Philosophy: Understanding and Interpreting Comtemporary Science,* translated: Arturo Sangalli, New Jersey: Princeton Universty Press 1999, s. 50 vd.; Barbour, *ag.e.,* s. 172.

olay farklı gözlemciler tarafından farklı şekillerde yorumlandığı gibi, aynı gözlemcinin değişime olanak tanımayacak kadar anlık değişik zamanlarda yaptığı gözlemlerde bile farklılık göstermektedir. Bu deneysel sonuçlar bilim insanlarının dikkatini yeniden evrenin gizemine çekmeye başladı ve bizde atom altı dünyanın olasılıklar ve muammalar ile dolu olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

Artık kuantum fiziğinde belirsizliklerin olduğu bilimsel bir gerçektir.[24] Yani insanoğlu bu alanlar ve işleyişine dair bir bilgiye sahip değildir. Öyleyse bu belirsizlik nasıl işlemektedir? Gerçekten bu seviyede insan bilgisizliğinden ve kavramsal bir eksiklikten kaynaklanan bir bilinmezlik mi var yoksa gerçekten tespit edilemeyen bir işleyişe mi sahipler? Yani boşluklar ontolojik mi yoksa epistemolojik karakterli mi? Dahası bu belirsizlik seviyeleri içerisinde tanrının fonksiyonu nedir? Tanrının yasalarla organize olmuş bir dünyada nasıl faaliyette bulunduğu tartışmalı bir durumken, belirsizlikler dünyasında faaliyetini nasıl icra etmektedir?

3. Boşlukların Tanrısı: Belirsizliklerin Belirleyicisi olarak Tanrı

Kuantum araştırmalarında evrende ve doğal işleyişte bir kısım belirsizliklerin ve boşlukların olduğunu ve boşlukların neden ve nasıl kaynaklandığına dair bilimsel teorileri ifade ettik. Tanrı-doğa ilişkilerini merkeze aldığımızda bu boşlukların neden ve nasıl kaynaklandığına dair teolojik bir cevap mümkün müdür? Barbour'a göre kuantum seviyesindeki belirsizliğe verilebilecek iki mümkün teolojik cevap vardır. Birincisi: Kuantum teorisinin bıraktığı ihtimaller sahasını tesadüf değil, yine bilimsel olarak keşfedilir olmaksızın ve doğal yasaları ihlâl etmeksizin tanrı tarafından yapıldığıdır. Burada doğa yasaları ihtimaller alanını, gizil değişken olan tanrı ise gerçekleşmesi mümkün olanı belirlemektedir. Evrenle ilişkisini doğa yasalarını ihlâl etmeksizin sürdürmektedir. Bunun anlamı şudur tanrı belirsizliklerin belirleyicisidir. İkincisi ise, hem yasa hem de tesadüf tanrının evrene koyduğu sistemin doğal bir parçasıdır. Yani mantıksal olarak antinomi gibi görünse de tesadüf ve tasarım beraber işlemektedir. Barbour'a göre ise, "Tanrı, olayların kesin akışını değil, fakat evrimci değişimin genel bir yönetimini üstlenir."[25]

Fizikçi, papaz William Pollard'a göre tanrı bilinen doğa yasalarını ihlâl etmeksizin doğaya müdahil olur ve bunu da bilimsel olarak tespit etmek mümkün değildir. Pollard, evrenin determinist değil olasılıkçı olduğunu yani tanrının kuantum belirsizliklerini belirlediğini ve alternatif olasılıklar arasında seçim ya-

24 Bkz. John Gribbin, *Çoklu Evrenler: Kuantum Fiziğinin Evrenleri,* Çev. Emin Karabal, Alfa yay., İstanbul, 2012, s. 31-33.

25 Barbour, *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues,* s. 106.

parak fiziksel dünyanın organizasyonunu sağladığını ifade eder.[26] Bu durumda Einstein'ın, tanrının işi şansa bırakmadığını göstermek için kullandığı *"Tanrı zar atmaz."s*özü kuantum teorisinin objektif yorumuna karşı kullanılamaz.[27]

Uzlaşma yanlısı John Polkinghorne'a göre, atom altı seviyedeki belirsizlikte (boşluklara) tanrı, sisteme bilgiyi bir enerji girişi olmaksızın dâhil eder ve süreci bu şekilde etkiler. Bu sebeple de fiziksel sebep ya da gözlem bu etkiyi tespit edemez.[28] Bu durumda Polkinghorne'a tanrının doğal sisteme dahil ettiği bilginin mahiyetini sormak gerekir.

Panenteist Arthur Peacocke, kuantum belirsizliklerinin tanrı için bile bilinemez olduğunu tanrının evrende kozmik bir risk aldığını ve kendini sınırladığına dikkat çekmektedir.[29] Peacocke'a göre gelecek tanrı için bile bilinemezdir. Yukarıdan aşağıya (top-down) neden olarak tanrı modelini savunan Peacocke'a göre tanrı, bütüne etki ederek bütünün parçalarını da etkiler.[30] Bu durumda da tanrı, geleceği bilmeme noktasında kendi bilgisiyle yarattığı insanla aynı mesabede görünmektedir. Nancey Murphy, tanrının kendini sınırlamasıyla ilgili olarak Peacocke'ın tezine karşı çıkarak faal (aktif) bir tanrı anlayışını kabul eder. Murphy'ye göre boşluklar tanrı tarafından doldurulmaktadır. Murphy, aşağıdan yukarıya *(buttom-up)* neden olarak tanrı tezini savunur.[31] Murphy, bir olgunun meydana gelmesi için yeter bir sebebinin olması gerektiğini ifade eden 'Buridan'ın eşeği"[32] paradoksundaki 'yeter sebep ilkesini' *(sufficient reason)* ileri sürerek; tanrının bütün olaylarda etkin olduğunu kabul edersek doğada var olan bütün tikel olaylarda da etkin olmasının zorunluluğunu savunur.[33] Murphy'ye göre ateistlerin şans olarak ifade ettikleri belirsizlikler ya da boşluklar tanrı içinde belirsiz değildir. Tanrı insan özgürlüğüne müdahil olmadığı gibi elektronun, pro-

26 William Pollard, *Chance and Providence: God's Action in a Governed by Scientific Law,* London, Faber and Faber, 1958.

27 Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı,* 3. Bsk., İstanbul yay., İstanbul 2011, s. 88-89.

28 John Polkinghorne, *Belief of God in Age of Science,* : Yale Nota Bene, New Haven 2003, s. 62-63.

29 Arthur, Peacocke, *Theology for a Scientific Age (Being and Becoming-Natural, Divine and Human),* Fortress Press., Minnesota, 1993, s. 141-145.

30 Arthur Peacocke, *Paths From Science Toward God: The End of All Our Exploring,* Oxford 2001, s. 107-111.

31 Nancey Murphy, "Divine Action in the Natural Order: Buridan's Ass and Schrödinger's Cat", *Philosophical Studies in Science and Religion: Philosophy, Science and Divine Action,* ed. F. LeRon Shults, Nancey Murphy and Robert John Russell, Vol: 1, Leiden&Bostn: Brill, 2009, s. 265.

32 Buridan'ın eşeği *(Buridan's ass)* paradoksuna göre, kendisine eşit mesafe uzaklıkta iki gıda arasındaki bir eşek, bu gıdalardan birine yönelmek için kendisinde yeter bir sebep bulamadığı için hiçbirine yönelemez ve açlıktan ölür. (Robert Audi, *The Cambridge Dictionary Of Philosophy,* Cambridge University Press, Cambridge 2009, s. 108)

33 Murphy, *a.g.e.* s. 283.

tonun ve atomun işleyişine dair doğal yasaları *(natural rights)* da ihmal etmez.[34] Tanrı hiçbir bilimsel yasayı ihmal etmeden etkinliğini yürütür. Fakat bu etkinlik bilimsel olarak tespit edilemeyeceği gibi reddedilemez de. Murphy'de bu tezin 'boşlukların tanrısı' argümanıyla bir ilgisini olmadığına ifade eder. Çünkü ona göre boşluklar epistemolojik değil ontolojiktir.[35] Yani bu boşluklar zihnimizin ürettiği şeyler olmadığı gibi bilgisel yetersizliğimizden de kaynaklanmamaktadır.

Thomas Tracy ve Philip Clayton gibi düşünürlere göre ise tanrı sadece bir kısım kuantum boşluklarını doldurur. Tracy'e göre kuantum boşluklarının insan bilgisizliğiyle bir ilgisi yoktur. Bu boşluklar ontolojiktir ve tanrı tarafından doldurur. Ayrıca durum 'boşlukların tanrısı' anlamına gelmez.[36] Robert Russel'a göre ise tanrı ilke seviyedeki bilinçli canlılar ortaya çıkıncaya kadar tüm kuantum belirsizliklerini belirler ancak insanların özgür iradelerine hareket etmelerini engelleyecek şekilde belirsizlikleri belirlemez. Anlaşıldığı kadarıyla Russel, özgür irade (free will) sorununa çözüm üretmeye çalışmaktadır. Russel, tanrının DNA'ya kuantum seviyesinde müdahil olarak mutasyonlar oluşturduğunu ve bu suretle de yeni türler oluşturduğunu ifade etmektedir.[37]

4. Eleştiri ve Değerlendirme

Boşlukların tanrısı inanan insanların dünyasında 'sanki' mükemmeliyetçi bir tanrı imajı gibi görünmektedir. Bu yaklaşıma göre tanrı, bizim için tesadüf veya ihtimaller sahası olan bazı fiziksel boşlukları ilâhî ilim ve kudretiyle, yine bizim bilmediğimiz bir şekilde kontrol etmektedir. Bu durumda iki sonuç ortaya çıkmaktadır:

Birincisi; doğada işleyen ve yasalarla (veya bilimsel araştırmalarla) açıklanamayan bir bilgi/süreç varsa bunun en güçlü sebebi tanrı olabilir.

İkincisi; tanrı, insanın bilgisinin dahi açıklayamayacağı şeyleri idare ve koordine ediyorsa o zaman her açıdan insandan ve doğadan üstündür.

Açıklanamayan şeylerin var olduğu gerçeğinden hareketle "boşlukların tanrısı" kavramı tanrının varlığının ispatı için argüman olarak kullanılmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyenlerin metodolojik ve epistemolojik bazı eksiklerinin olduğu gerçektir. Boşlukların tanrısı argümanını bir kaç yönden tartışabiliriz:

a) Tanrının varlığı ve sıfatları: Bu yaklaşımdaki inanan ya da düşünür tanrıyı gizemli hale getirmekle aslında rasyonel dünyamızın dışına taşımakta ve

34 Murphy, *a.g.e.* s. 281.

35 Murphy, *a.g.e.* s. 285.

36 Thomas Tracy, "Creation, Providence And Quantum Chance," *Philosophical Studies in Science and Religion: Philosophy, Science and Divine Action,* ed. F. LeRon Shults, Nancey Murphy and Robert John Russell, Vol: 1, Leiden&Bostn, Brill 2009, s. 255-261.

37 Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı,* s. 102-103.

daha da anlamsızlaştırmaktadır. Teistik açıdan 'boşlukların tanrısı' imajı tanrının içkinliğinin bir ifadesidir. Ancak tuhaf bir şekilde bu içkinlik mistisizm değil de paradoksal bir şekilde eksik bir içkinlik olan aşkın bir mistisizm gibi kendini dışa vurmaktadır. Teistik tanrı tasavvuru tanrıyı aşkınlığıyla birlikte içkin olarak tanımlar. Aşkınlığın anlamı panteizm ve panenteizmin rağmına tanrıyı doğanın bir parçası kabul etmemektir. Ancak aşkınlığın yanında tanrı içkinliğiyle doğada aktif yani aksiyoner ve reaksiyonerdir, edilgin değildir. Onun aksiyonerliği doğaya bilfiil müdahalesini ifade ederken reaksiyoner olması insan ve toplumdaki herhangi bir gelişme ve eyleme duyarlı olması anlamındadır. Bu sebeple salt boşluklara "indirgenmiş bir tanrı" bilme ve irade etme gibi sıfatları yönünden sınırlandırılmış olur. Bu sınırlama iki türlü meydana gelir. Birincisi, eylemin doğası gereği sınırlama vardır; yani tanrı koyduğu sistemin işleyişine istese de müdahil olamamaktadır. Deizmin öngördüğü katı determinizm böyledir. İkincisi ise, tanrı bilinçli ve iradî olarak kendini sınırlamaktadır (self limitation of god). Her hâlükârda tanrı mutlak anlamda mükemmel olmaktan uzaktır.

b) Tanrının sınırlandırılması (self limitation of god) ve özgürlüğü: Teizm açısından belki de en önemli sorun tanrının neden fiziksel ve biyolojik yasalar ve sistemler düzleminde değil de boşluklarda tecelli ettiğidir? Tanrının yasalar düzleminde değil de boşluklarda tecelli etmesi insan özgürlüğü ve tanrı doğa ilişiklerini rasyonalize edebilir. Çünkü sistem tanrı tarafından var edilmiş ve kendi haline bırakılmıştır. Tanrı sadece boşlukları ve eksiklikleri gidermektedir. Doğa işleyişinde, insan ise eylemlerinde özgürdür. Bu imaj bize Aristoteles'in mekanik tanrısını çağrıştırmaktadır. Bu durumda teizm açısından tehlikeli bir sorun ortaya çıkmaktadır: Doğayı ve insanı yaratıp öylece bırakan ve karışmayan ya da karışamayan tanrı ne kadar özgürdür? Bu sorunun klasik teizm açısından muhtemel bir cevabı yok gibi görünmektedir. En muhtemel cevap *kenosis* doktrininde olduğu şekliyle tanrının kendi irade, ilim ve kudretini sınırlamasıdır. Nitekim yukarıda ismi geçen Wanstone bu kaygıdan hareket etmektedir.

Boşlukların tanrısının kompleksli bir yaklaşım olduğu görünmektedir. Görünen mevcut yasaların oluş ve işleyişi hakkında bilimsel bir açıklama olunca teistin susması ve bilimin sustuğu (ya da şimdilik konuşamadığı) yerde devreye tanrıyı sokması yetkinleşmemiş bir tanrı tasavvurudur. Nitekim ünlü ateist düşünür Dawkins, "yaratılışçılar, günümüzün bilim ya da bilgi birikimine boşluklar bulmak için can atarlar. Eğer açık bir boşluk bulunursa, bu boşluğu hükmen tanrının doldurma zorunluluğu olduğu addedilir."[38] şeklinde eleştirir. Dawkins eleştirisinde haklıdır. Çünkü bütün dinamizmiyle evren ve canlılar ortada dururken tanrıyı bu dinamik işleyişte değil de işleyişin arasında ve açıklanamayan

38 Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 122.

boşluklarda aramak mantıklı olmadığı gibi doğruda görünmemektedir. Dawkins, böyle bir inancın (veya bütün inançların) rasyonel olmadığına gönderme yaparak, dinlerde "anlamadan tatmin olmanın bir üstünlük olarak görüldüğüne" dikkat çekerek eleştirir.[39]

c) Mucizelere yaklaşımı: Eğer mucizeyi, tarihin, toplumun, doğanın ve normal insan bilincinin ve kontrolünün dışında gelişmiş, rasyonel ve bilimsel olarak açıklanamayan doğaüstü olaylar olarak tanımlarsak, boşlukların tanrısı kavramı belki de mucizeleri tanımlamak için eksikliğine rağmen yeterli bir açıklama olabilir. Hz. İbrahim'i yakması gereken ateşin yakmaması, Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi gibi olaylar olağanüstü bir şekilde gerçekleşmişlerdir. Eğer gerçekten bu olaylar olmuş ve bilimsel literatür ile açıklanamıyorsa yani burada rasyonel ve bilimsel bir 'boşluk' varsa demek ki sürece doğaüstü bir etki/müdahale olmuştur. Bu olağanüstü olayların teist açısından en makul açıklaması tanrıdır. Deizmin tanrı algısından farklı olarak tanrı, kendi ilim ve kudretiyle, kendi var ettiği evrene (veya olaya) dilediği zaman müdahale etme özgürlüğünü/iradesini göstermiştir. Tanrı mucize ile doğa yasasını ortadan kaldırmamış sadece geçici olarak önlemiş, askıya almış veya değişiklik yapmıştır. Mucizeler konusundaki bu yaklaşım ve algı teizmin tanrısına pozitif bir anlam ve değer yüklemektedir. Oysa doğanın olağan işleyişine tanrının müdahil olmayıp sadece boşlukları doldurması daha çok tanrının irade özgürlüğünü kısıtlayan deistik bir açıklamadır. Tanrının doğanın mevcut işleyişindeki boşluklarla tanımlanmasına karşı çıkılmasına rağmen mucizelerdeki boşlukları tanrıyla açıklamak paradoksal bir durum gibi anlaşılabilir. Biz tanrının sadece boşluklarda değil doğanın olağan işleyişinin her yerinde faaliyetine ve teizmin tanrısıyla daha uyumlu olduğuna dikkat çekiyoruz.

Mucize kavramı doğaüstü olması itibariyle, deney ve gözleme dayalı, tümevarım yöntemini kullanan amprik bilimin alanı dışındadır. Bilim bu konuda rasyonel bir açıklama yapamıyorsa teizmin rasyonel açıklamasına makul bir itiraz yapamadığı sürece tabi olması gerekir. Bu sebeple 'boşlukların tanrısı' kavramının kullanılabileceği en tutarlı alanlardan birisi de ölüm sonrası (mead) yaşamdır. Eğer tanrı bir boşluk dolduracaksa rasyonel ve bilimsel olarak açıklanamayan ve gayb olarak ifade edilen ölüm sonrasıdır.

d) Boşlukların tanrısı ve bilimsel araştırma ilişkisi: 'Boşlukların tanrısı" imajını bilimsel araştırma faaliyetleriyle ilişkilendirmekte mümkündür. Bu yaklaşıma göre bu tasavvur bilimsel araştırma ruhunu kırar ve ilerlemeye engel olabilir. Çünkü mevcut verilerle bir şey açıklanamıyorsa demek ki açıklanamıyordur. Bu sebeple de araştırarak zaman kaybetmek anlamsızdır. Bu algı hem bilimsel ilerlemeye engel olacaktır hem de dine karşı bilimin gerilemesine etki

39 Dawkins, *a.g.e.,* s.122.

edecektir. Ayrıca bu algının oluşturduğu bir handikap vardır. Varsayalım ki bir olgu bilimsel araştırmalar sonucu açıklanamıyorsa bu durum tanrının yüceliğini, kudretini ve ilminin büyüklüğünü gösterir. Bu durumda konuyla ilgili bilimsel ilerleme ya duracaktır veya devam edecektir. Bilimsel ilerlemenin durması halinde tanrı inancı rasyonel ve amprik olmayan bir argümana yani irrasyonalite, gizem ve bilinmezlik üzerine inşa edilecektir. Bu yaklaşım geleneksel teizmin tanrı tasavvuruna aykırı görünmektedir. Çünkü teizm tarihsel olarak eleştirel rasyonalizmi hiçbir zaman dışlamamıştır. Bahsettiğimiz handikabın ikinci boyutunda ise, yine varsayalım ki mevcut bilim bir olguyu doğal yasalarla ve rasyonelite ile açıklayamadı ve tanrı düşüncesi bu meta-bilim üzerine inşa edildi. Ancak yine de bilimsel araştırma süreci devam etti ve nihayetinde daha önce açıklanamayan soruna çözüm üretti. Bu durumda ne olacak? Yeni bir boşluk mu aranacak? Dawkins, "Bir şeyin nasıl çalıştığını anlamazsanız, bunu dert etmeyin: Tek yapmanız gereken pes etmek ve bunu tanrı yapmıştır demek"[40] şeklinde bir ifadeyle "boşlukların tanrısı" argümanını eleştirmektedir. Gerçekte böyle bir tasavvur varsa yanlıştır. Dawkins'in bu bağlamdaki eleştirirlerinin haklılık payı olmakla birlikte umuma teşmil ettiğimizde rasyonel olmadığını da görmemiz gerekir. Çünkü gerçek bir teist ya da inanan "bir konu açıklanamıyor" diye onu tamamıyla tanrıya havale edip yüzüstü bırakmaz. Burada sadece tanrının ilim ve kudreti karşısında hayret ve şaşkınlığını ortaya kor ve araştırmaya devam eder. Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir sorun ise bilimi ideolojileştirmiş bazı bilim insanlarının yaptığı gibi "bilim bir olguyu, rasyonel ve amprik bir şekilde açıklıyorsa orada tanrıya yer olmadığı" düşüncesidir. Zannediyoruz "boşlukların tanrısı" argümanı bu düşünceye karşı bir reflekstir. Bilimin bir olguyu doğal yasalarla açıklaması hiçbir zaman tanrı düşüncesini olumsuzlamaz. Aksine tanrının varlığı argümanını güçlendirir. Bunun gerekçeleri kozmolojik, teleolojik ve antropik delillerde tartışılmıştır. Neticede İbn Rüşd'ün ifade ettiği gibi akıl ve vahyi (bu bağlamda din ve bilimi) aynı memeden süt emen öz kardeş[41] şeklinde düşünürsek daha uzlaşmacı, diyaloga, gelişmeye ve ilerlemeye imkân tanıyan çoğulcu bir süreç oluşturulabilir.

Tanrı'nın sadece boşlukların değil var olan fiziksel, kimyasal ve biyolojik bütün sistemlerin yaratıcısı ve dinamiği olması 'boşlukların tanrısı' imajına ciddî bir eleştiridir. Ancak bu tasavvurun doğanın işleyişini ve insan özgürlüğünü açıklayabilmesi için güçlü rasyonel delillere ihtiyacı vardır. Çünkü bu durumda sorulacak en muhtemel soruşudur: 'Yasalarla organize olmuş bir evrene/doğaya

40 Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* s. 128.

41 Ebu'l Velid İbn Rüşd, *Felsefe-Din ilişkileri (Faslu'l Makal – el Keşfan Minhaci'l edille),* Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2004, s. 125.

tanrı nasıl müdahil olabilir?' Bu sorunun birçok cevabı olabilir. Nitekim kuantum araştırmalarıyla daha bilimsel ve rasyonel cevaplar ve çözümler üretilmektedir. Ancak her çözümün yeni bir problem üreteceği de açık bir gerçektir.

e) Tanrı-toplum ve birey ilişkileri açısından: Boşlukların tanrısı kavramını mevcut bilimsel konseptinin dışına çıkararak tanrının bireyler ve toplumlar ile olan ilişkisinde nasıl bir yere oturtabiliriz? Örneğin inanan bir kişi bireysel olarak tanrıyla nasıl iletişim kurabilir? Tanrı gizemini koruyarak bireye mesafeli mi duracaktır yoksa onunla doğrudan iletişime mi geçecektir. Klasik teizm açısından tanrı doğrudan bireyle iletişim kurabilir. Bu iletişim ilahi bir mesaj yoluyla olabileceği gibi dua eden birinin isteğini karşılamak şeklinde de olabilir. Özellikle İslâm inancında tanrı insanlarla olan değer ilişkisini dua faktörüne bağlamakta, hatta arıya bile vahyederek evrenle sıkı bir ilişkiye girmektedir. Toplumlara sıkıntı ve darlık zamanlarında yardım edebilir. Dahası dini tecrübe tanrı birey ilişkisinin en spesifik yönünü oluşturmaktadır. Ayrıca tanrının boşluklarda kaldığı durumlarda insanlığının (inananlar açısından) genel geçer ahlâk kurallarının tespit edilip uygulanmasında da ahlâkî bir boşluk (moral gap) oluşmasına etki edebilir.

Yukarıda ki eleştiri ve değerlendirmeler teistik bir tanrı tasavvur olan İslâm içinde geçerli olmakla birlikte İslâm dininin bu konuya nasıl yaklaştığında Kuran-ı Kerim bağlamında kısaca değinmek istiyoruz. Kuran-ı Kerim'e göre Allah, bir şeyin "başında (evvel), sonunda (âhir), içinde (bâtın) ve dışında (zâhir)" (Hadid: 3) var olandır. Bunun anlamı Allah'ın evreni/doğayı ve ondaki yasaları var ettiği ve onlar üzerinde hâkimiyetini sürdürdüğüdür. Dahası yaratma olmuş-bitmiş bir eylem olmadığı gibi tanrı da sadece boşluklarda değildir. Tanrı, evreni var etmiş, var etmeye devam etmekte, yasalar koymuş ve yasaları kontrol edip devamını sağlamakta ve 'sürekli aksiyon' (Rahman: 29) halindedir. Evrenin diğer sabitelerini göz ardı ederek sadece belirsizlik seviyelerinde tezahür eden ve boşlukları dolduran bir tanrı konsepti açıkçası Kurân-ı Kerim'in tanrı tasavvuruyla çok fazla uyuşmamaktadır. Tanrı özgürdür. Doğa yasaları ise, Allahın yasaları (Sünnetullah) olarak ifade edilmektedir ve tanrının kontrolündedir. Yasaların determine olması her zaman öyle devam edeceği zorunluluğunu doğurmamaktadır. Kaosa düzen veren ve bu düzenin devamının sağlayıcısı tanrıdır. İşte bu noktada akıllı tasarımı savunanlar ile teleolojik argüman kesişmektedir. Bu sorun aynı noktadan hareketle farklı ispat yollarının nasıl çıktığını gösteren yeni bir araştırma konusu olabilir. Çünkü akıllı tasarım, "boşlukların tanrısından" beslenerek nizama dikkat çekerken,[42] teleolojik argüman tanrıya daha farklı göndermeler yapmaktadır.

Boşlukların tanrısı kavramı aynı zamanda tanrının bilgisi ve iradesi arasında ki ilişkiyi de ortadan kaldırmaktadır. Çünkü tanrı âlemi, bilerek ve irade

42 Bkz. Jack Collins, "Miracles, Intelligent Design, and God-of-the- Gaps", *Perspectives on Science and Christian Faith,* Volume 55, Number 1, March, s. 22-29.

ederek var etmiştir. Gazzâlî'nin de ifade ettiği gibi "irade zorunlu olarak bilmeyi; aynı şekilde fiilde zorunlu olarak irade etmeyi gerektirir."[43] Bu durumda tanrı sadece boşluklarda tecelli ederken ya bilmiyor ya da biliyor ama irade edemiyor gibi görünmektedir. Nitekim Gazzâlî, Südur teorisiyle tanrı-âlem ilişkisini sınırlandıran Meşşaî filozofları eleştirirken onları "yüce Allah'ı âlemde meydana gelen şeylerden haberi olmayan bir ölü durumuna düşürmekle"[44] suçlamaktadır.

Sonuç olarak "boşlukların tanrısı" düşüncesi belki tanrıyı ispatlamak adına bir argüman olarak sunulabilir. Kendince makul yanları olmakla ve bazı teolojik problemlere çözüm üretmekle birlikte daha çok duygusal bir refleksten hareket etmektedir. Tanrıyı indirgemekte; özgürlüğünü ve faaliyet alanını daraltmaktadır. Böyle bir tasavvur tezimin rasyonel tanrı tasavvuruna da aykırı görünmektedir. İslâm inancının aşkın ve içkin olan geleneksel tanrı tasavvuruyla da uyuşmadığı görülmektedir. Nihayetinde tanrıyı boşluklarda ve gizemlerde değil de evrenin her yerinde mutlak bilgi ve kudretiyle fail ve muktedir olarak tanımlamak mükemmel olarak tasavvur edilen tanrının doğasına daha uygun düşmektedir.

ÖZ

"BOŞLUKLARIN TANRISI" KAVRAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Bu makalede tarihsel bir geçmişe sahip olmasına karşın özellikle kuantum araştırmalarıyla tartışmalara konu olan "boşlukların tanrısı" kavramını ele aldık. Bu amaçla öncelikle kavramın tarihsel gelişimi ve değişimine dikkat çektik. Ayrıca bu kavramın modern bilimle hangi açılardan ilişkilendirildiğini tespit ettik. Sonuçta bu kavramın düşünceye yaptığı olumlu ve olumsuz katkıları klasik teizm açısından değerlendirmeye çalıştık. İslâm düşüncesinde nasıl algılanabileceğine dair bir öngörü sunduk.

Anahtar Sözcükler: Boşlukların tanrısı, kuantum felsefesi, belirsizlik teorileri, deizm, teizm, İslam düşüncesi.

ABSTRACT

EVALUATION ON THE CONCEPT OF "THE GOD OF THE GAPS"

In this article we dealt with the notion of "the god of the gaps" which, in spite of its history, has become the subject matter of discussions especially upon quantum research. To that end, we first pointed out the historical development

43 Ebu'l Hamid El-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfüt'ül felâsife), Çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik yay., İstanbul, 2005, s. 59.*

44 Gazzâlî, *a.g.e.,* s. 72.

and evolution that the notion underwent. Besides, we determined from which angles this notion is associated with modern science. Finally, we tried to evaluate the positive and negative contributions that this notion made to thought from the viewpoint of classical theism. We presented a prediction as to how it can be perceived in Islamic thought.

Keywords: God of the gaps, quantum philosophy, indeterminacy theories, deism, theism, Islamic thought.

KAYNAKLAR

- Albert Einstein, *İzafiyet Teorisi,* Çev. Gülen Aktaş, 3. Bsk,. Say yay., İstanbul 1993.
- Arthur Eddington, *The Nature of the Physical World,* Cambridge University pres., Cambridge 1958.
- Arthur Peacocke, *Paths From Science Toward God: The End of All Our Exploring,* Oxford 2001.
- Arthur, Peacocke, *Theology for a Scientific Age (Being and Becoming-Natural, Divine and Human),* Fortress Press., Minnesota, 1993.
- Caner Taslaman, *Kuantum Teorisi Felsefe ve Tanrı,* İstanbul 2010.
- Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı,* 3. Bsk., İstanbul yay., İstanbul 2011.
- Charles Alfred Coulson, S*cience and Christian Belief,* Oxford University Press., Oxford 1958.
- Dietrich Bonhoeffer, *Prisoner For God:Letters And Papers From Prison,* The Macmillan Company., Newyork 1959.
- Ebu'l Hamid El-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfüt'ül felâsife), Çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik yay., İstanbul, 2005*
- Ernest Simmons, "God of the Gaps", *Encyclopedia of Science and Religion* ed. in Chef: J. Wentzel Vrede van Huyssteen, Thomson&Gale, Macmillan 2003.
- Henry Drummond, *The Ascent of Man,* New York: James Pott& Co. Pub., 1908.
- Ian G. Barbour, *Bilim ve Din Çatışma-Ayrışma-uzlaşma,* Çev. Nebi Mehdi, Mubraiz Camal, İstanbul 2004.
- Ian G. Barbour, *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues (A Revised and Expanded Edition of Religion in Age of Science),* New York 1997.
- İbn Rüşd, Ebu'l Velid, *Felsefe-Din ilişkileri (Faslu'l Makal – el Keşfan Minhaci'l edille),* Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İstanbul 2004.
- J. Hedley Brooke, *Science and Religion,* Cambridge 1991.

- Jack Collins, “Miracles, Intelligent Design, and God-of-the- Gaps”, *Perspectives on Science and Christian Faith,* Volume 55, Number 1, March.
- John Gribbin, *Çoklu Evrenler: Kuantum Fiziğinin Evrenleri,* Çev. Emin Karabal, Alfa yay., İstanbul, 2012.
- John Polkinghorne, *Belief of God in Age of Science,* : Yale Nota Bene, New Haven 2003.
- Nancey Murphy, “Divine Action in the Natural Order: Buridan’s Ass and Schrödinger’s Cat”, *Philosophical Studies in Science and Religion: Philosophy, Science and Divine Action,* ed. F. LeRon Shults, Nancey Murphy and Robert John Russell, Vol: 1, Leiden&Bostn: Brill, 2009.
- Nicholas Saunders, *Divine Action and Modern Science,* Cambridge 2002.
- Pierre Simon Marquis de Laplace, *A Philosophical Essays on Probabilities,* Translated six French edition by Frederich Wilson Truscott and Frederich Lincoln Emory, John Wiley&Son., New York 1902.
- Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı,* Çev. KalistoTunç Tuncay Bilgin, Kuzey yay., İstanbul 2007.
- Richard H. Bube, “Man Come of Age: Bonhoeffer’s Respoense To The God of The Gaps”, *Journal Of The Evangelical Theological Society,* vol: 14, 1971.
- Robert Audi, *The Cambridge Dictionary Of Philosophy,* Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Roger Penrose, *Fiziğin Gizemi: Kral’ın Yeni Usu,* Çev. Tekin Dereli, Ankara, 2000.
- Roland Omnés, *Quantum Philosophy: Understanding and Interpreting Comtemporary Science,* translated: Arturo Sangalli, New Jersey: Princeton Universty Press 1999.
- Şevki Işıklı, *Kuantum Felsefesi: Postmodern Bilimin Doğuşu,* Ankara 2012.
- Thomas Tracy, “Creation, Providence And Quantum Chance,” *Philosophical Studies in Science and Religion: Philosophy, Science and Divine Action,* ed. F. LeRon Shults, Nancey Murphy and Robert John Russell, Vol: 1, Leiden&Bostn, Brill 2009.
- Werner Heisenberg, *İdealizm: Determinizmden Olasılığa Doğru Fizik ve Felsefe,* Çev. M Yılmaz Öner, Belge yay., İstanbul 2000.
- William Dembski, “Üçüncü Tür Açıklama: Bilimlerdeki Zeki Tasarım Kanıtlarının Saptanması”, *Tasarım,* Yazarlar: Michael J. Behe, William A. Dembski, Stephen Meyer, Çev. Orhan Düz, Gelenek yay., İstanbul 2004.